

Ş-n-‘a ile ‘A-m-l ve H-b-ṭ ile B-ṭ-l Köklerinin Semantik ve Etimolojik Tahlili: Hûd Suresi’nin 16. Ayeti Bağlamında Bir İnceleme*

Semantic and Etymological Analysis of the Roots Ş-n-‘a, ‘A-m-l, H-b-ṭ, and B-ṭ-l: A Study in the Context of Verse 16 of Sūrat Hūd

التحليل الدلالي والاشتقاقي لجذور صنع وعمل وحبط وبطل: دراسة في سياق الآية 16 من سورة هود

Ahmet GÜR

Öğr. Gör. Dr. Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri

Arap Dili ve Belâğati Bilim Dalı

Lecturer Dr. Kilis 7 Aralık University of Kilis Faculty of Theology Basic Islamic Sciences

Department of Arabic Language and Rhetoric

Kilis, TÜRKİYE

ahmet.gur@kilis.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0003-4273-4742>

 <https://ror.org/048b6qs33>

Atıf / Citation

Gür, Ahmet. “Ş-n-‘a ile ‘A-m-l ve H-b-ṭ ile B-ṭ-l Köklerinin Semantik ve Etimolojik Tahlili: Hûd Suresi’nin 16. Ayeti Bağlamında Bir İnceleme”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 9/1 (Nisan/April, 2025), 362-378.

<https://doi.org/10.31121/tader.1640939>

Bilgi/ Information

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Type: Research Article

Geliş/Received: 16/02/2025

Kabul/Accepted: 17/04/2025

Yayın/Publication: 30/04/2025

Etik, Çıkar Çatışması ve Fon Desteği Beyanı/Ethics, Conflict of Interest and Funding Statement

Etik kurallara uyulduğu beyan edilmiştir/It was declared that ethical rules were complied with.

Yazar(lar)ın bir çıkar çatışması yoktur ve yazarlar herhangi bir dış fon almamışlardır.

The author(s) has no conflict of interest to declare and received no external funding in Sup-port.

İntihal: Tespit edilmemiştir/ No plagiarism detected. (intihal.net).

Lisansüstü Tezlerden Üretilmesi: Üretilmemiştir.

Production from Postgraduate Theses: Not Produced.

Lisans / License

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Yayımcı / Published by Ali KARATAŞ / TÜRKİYE

* Bu makale, 24-25 Ekim 2024 tarihlerinde Uluslararası Saraybosna Üniversitesi ev sahipliğinde düzenlenen VI. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresinde sözlü olarak sunulan ancak tam metni yayımlanmayan “Ş-n-‘a ile ‘A-m-l ve H-b-ṭ ile B-ṭ-l Köklerinin Dilsel Tahlili: Hûd Suresi 16. Ayet Özelinde Bir İnceleme” adlı tebliğden genişletilerek yazılmıştır.

Öz

Kur'an-ı Kerim hem içerdiği ilahi mesajlar hem de olağanüstü dilsel yapısı ile dikkat çeken kutsal bir kitaptır. Onu anlamaya çalışmak, yalnızca yüzeysel bir okuma ile değil, içerdiği kelimelerin kökenlerini, tarihsel bağlamlarını ve dil içindeki kullanım çeşitliliğini detaylı bir şekilde incelemekle mümkündür. Zira Kur'an'daki kelimeler, kökenleri ve bağlamlarıyla birlikte ele alındığında çok daha derin bir anlam kazancaktır. Bu nedenle Kur'an'da geçen kelimelerin etimolojik analizini yapmak, onların morfolojik yapısını, semantik gelişimini ve diğer kelimelerle olan ilişkisini tahlil ederek Arap dili içindeki konumunu belirlemek ve tarihsel süreçte nasıl kullanıldığını incelemek ilahi mesajın daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Bu çalışma, Hûd suresi 16. ayetinde geçen ş-n-‘a ile ‘a-m-l ve h-b-t ile b-t-l köklerini dilbilimsel bir perspektiften ele alarak bu kelimelerin etimolojisini, kullanım tarihçesini ve Kur'an bağlamındaki anlamlarını detaylı bir şekilde analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda, öncelikle ş-n-‘a, ‘a-m-l, h-b-t ve b-t-l köklerinin erken dönem Arap sözlüklerinde nasıl tanımlandığı incelenecek, kelimelerin sözlük anlamları ile Kur'an'da kazandıkları anlamlar karşılaştırılacaktır. Bu bağlamda h-b-t kökünün, “hayvanların zehirli ot yemesi sonucu hastalanarak ölmesi” anlamından, soyut olarak “bir şeyin boşa çıkması” anlamına nasıl evrildiği detaylı bir şekilde ele alınacaktır. Benzer şekilde, ş-n-‘a ve ‘a-m-l köklerinin tarihsel kullanımları araştırılarak iş yapmak, üretmek ve eyleme geçmek bağlamlarından nasıl farklılaştıkları tespit edilecektir. Ayrıca, ilk dönem Kur'an tefsirleri incelenerek sahabe ve tabiin neslinin bu köklere yüklediği anlamlar ortaya konulacaktır. Bu nedenle, sahabe ve tabiin dönemi tefsirlerinde söz konusu kelimelere nasıl anlamlar verildiği, hangi bağlamlarda nasıl yorumlandığı ve kelime köklerinin hangi anlam genişlemelerine uğradığı tespit edilecektir. Bu çalışma, Kur'an'daki kelimelerin yalnızca sözlük anlamlarıyla sınırlı kalmadan onların Cahiliye ve Muhadram dönemi şiirleri özelinde tarihî süreçteki kullanımlarını ve tefsir geleneğindeki yorumlarıyla birlikte ele alınması gerektiğini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Hûd suresi 16. ayeti bağlamında yapılan bu detaylı analiz, ş-n-‘a ile ‘a-m-l ve h-b-t ile b-t-l köklerini daha iyi kavramaya ve Kur'an'ın dilsel zenginliğini anlamaya katkı sunacaktır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagati, Kur'an-ı Kerim, Hûd suresi, Semantik, Etimoloji

Abstract

The Qur'an, a sacred text, stands out not only for its divine revelations but also for its re-markable linguistic structure. A comprehensive understanding of the Qur'an goes beyond a superficial reading; it requires meticulous examination of the etymology of its vocabulary, their historical contexts, and their semantic range within the Arabic language. The words of the Qur'an gain deeper meaning when analyzed in light of their origins and contextual usage. Therefore, conducting an etymological analysis of Qur'anic terms—investigating their morphological structure, semantic evolution, and relationships within the Arabic lexicon, alongside their historical applications—will enrich our comprehension of the divine message. This study aims to provide a detailed analysis of the etymology, historical usage, and meanings of specific words in Qur'anic context, focusing on the roots ş-n-‘a, ‘a-m-l, h-b-t, and b-t-l as they appear in Verse 16 of Sûrat Hûd from a linguistic perspective. First, it will examine the definitions of these roots in classical Arabic lexicographical works, comparing dictionary entries with the semantic nuances they acquire in the Qur'an. The semantic evolution of the root h-b-t, for instance, will be explored in detail—from its original denotation of “animals succumbing to illness and death after consuming poisonous plants” to its abstract connotation of “futility.” Similarly, the study will clarify the distinctions between ş-n-‘a and ‘a-m-l in contexts of labor, production, and intentional action. Additionally, the study will analyze early Qur'anic exegesis (tafsir) to identify how the Companions (Şahāba) and Successors (Tabi'in) interpreted these roots. It will assess the semantic meanings assigned to them in classical commentaries, the interpretive frameworks employed, and the expansions in their usage over time. Ultimately, this study seeks to demonstrate that interpreting Qur'anic vocabulary should not be limited to dictionary definitions but must also account for their historical usage during the Jahiliyyah and Muhadram periods, as well as their theological and linguistic treatment in the exegetical tradition. By conducting this in-depth analysis of Sûrat Hûd 16, the study will offer a nuanced understanding of the roots ş-n-‘a, ‘a-m-l, h-b-t, and b-t-l, highlighting the Qur'an's inherent linguistic richness.

ness. This study employs a root-based philological approach and is original in its focused analysis of lexical, poetic, and exegetical layers of four key roots in Sûrat Hûd 16.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, The Holy Qur'an, Sûrat Hûd, Semantic, Etymology.

الخلاصة

القرآن الكريم كتاب مقدس يلتفت الانتباه ليس فقط لما يحتويه من رسائل إلهية، ولكن أيضًا لبنينته اللغوية الفريدة. إن محاولة فهمه لا تتم من خلال قراءة سطحية فحسب، بل من خلال دراسة أصول كلماته وسياقاتها التاريخية وتعدد استعمالاتها داخل اللغة بشكل تفصيلي. ذلك لأن الكلمات في القرآن لا تكتسب معانيها فقط من خلال دلالاتها القاموسية البسيطة، بل تكتسب معاني أعمق عندما تُفهم في ضوء أصولها وسياقاتها التاريخية. ولذلك، فإن تحليل أصول الكلمات الواردة في القرآن، وتحديد موقعها داخل اللغة العربية، ودراسة كيفية استخدامها عبر التاريخ يسهم في فهم الرسالة الإلهية بشكل أفضل. يهدف هذا البحث إلى تحليل جذور ص-ن-ع و ع-م-ل و ح-ب-ط و ب-ط-ل من منظور لغوي في سياق الآية 16 من سورة هود، وذلك من خلال دراسة أصول هذه الكلمات، وسجل استخدامها التاريخي، ومعانيها في سياق القرآن. وفي هذا الإطار، سيتم أولاً فحص كيفية تعريف جذور ص-ن-ع و ع-م-ل و ح-ب-ط و ب-ط-ل في المعاجم العربية المبكرة، ثم مقارنة معانيها القاموسية بالمعاني التي اكتسبتها في القرآن الكريم. على وجه الخصوص، سيتم تحليل تطور معنى الجذر ح-ب-ط من دلالاته الأصلية، التي تعني "مرض وموت الحيوان نتيجة أكله لنباتات سامة"، إلى دلالاته المجردة التي تدل على "بطلان الشيء وفقدانه لقيمه". وبالمثل، سيتم البحث في الاستخدامات التاريخية لجذري ص-ن-ع و ع-م-ل لتحديد الفروق بينهما في سياقات العمل والإنتاج والفعل. بالإضافة إلى ذلك، سيتم الاستشهاد بأمثلة من شعراء العصر الجاهلي والمخضرمين لدراسة المعاني التي حملتها هذه الجذور في تلك الفترة والسياقات التي وردت فيها. كما سيتم تحليل تفاسير القرآن المبكرة لتوضيح الفهم الذي قدمه الصحابة والتابعون لهذه الجذور، وكيف تم تفسيرها، وما التوسع الدلالي الذي خضعت له عبر الزمن. بناءً على ما سبق، تسعى هذه الدراسة إلى إظهار أن الكلمات في القرآن لا ينبغي تحليلها بناءً على معانيها القاموسية فحسب، بل يجب تناولها في سياقاتها التاريخية والشعرية والتفسيرية. إن التحليل المفصل لجذور ص-ن-ع و ع-م-ل و ح-ب-ط و ب-ط-ل في سياق الآية 16 من سورة هود سيساعد على فهم أعمق لدلالاتها اللغوية، كما سيسهم في كشف الثراء اللغوي للقرآن الكريم.

الكلمات المفتاحية: اللغة العربية والبلاغة، القرآن الكريم، سورة هود، علم الدلالة، علم الاشتقاق.

Giriş

Kur'an-ı Kerim, yalnızca inanç, amel ve ahlak ilkelerini belirleyen bir kitap olmanın ötesinde, aynı zamanda üstün belagati ve eşsiz dil yapısıyla dikkat çeken tüm insanlığa gönderilmiş ilahi bir hitaptır. Arap dilinin en incelikli yönlerini içeren bu kitap, kelime ve kavram seçimlerinde büyük bir hassasiyet göstermiştir. Kur'an ayetlerinde geçen kelimelerin kök anlamları, semantik alanları ve bağlamsal kullanımları, metnin anlam derinliğini ortaya koymada önemli bir rol oynamaktadır. Bu bağlamda dilbilimsel analizler, Kur'an'da kullanılan kelimelerin içerdiği anlam katmanlarını keşfetmek açısından büyük bir öneme sahiptir.

Bu çalışmada Hûd Suresi 16. ayetinin seçilmesinin temel nedeni, ş-n-‘a, ‘a-m-l, ĥ-b-ţ ve b-ţ-l köklerinin anlam açısından birbirine oldukça yakın olmasıdır. Aynı ayet içinde bu kadar benzer anlamlara sahip köklerin bir arada kullanılmasının dilsel ve anlamsal gerekçelerini incelemek amacıyla, bu kelimelerin Kur'an'daki kullanımı, bağlamsal farklılıkları ve semantik derinlikleri analiz edilmiştir. Çalışmanın temel sorularından biri, inceleme konusu yapılan bu kökler arasındaki anlamsal farkların neler olduğu üzerinedir. Zira ĥ-b-ţ ve b-ţ-l köklerine genellikle “eylemlerin boşa çıkması” şeklinde anlam verilmekle birlikte ĥ-b-ţ kökü, geri dönüşü olmayan, tamamen sonuçsuz kalan bir süreci ifade ederken; b-ţ-l kökü ise en baştan itibaren geçersiz ve hükümsüz olan bir durumu tanımlamaktadır. Benzer şekilde, ş-n-‘a ve ‘a-m-l kökleri, “yapmak, işlemek” anlamlarında kullanılsa da ş-n-‘a kökü, yapımı ustalık gerektiren bir fiili ifade ederken, ‘a-m-l kökü daha genel bir anlam taşımakta ve iyi veya kötü herhangi bir eylemi gerçekleştirme anlamını içermektedir.

Bu çalışmada, ilgili köklerin etimolojik kökenleri, Cahiliye ve Muhadram dönemleri şiirlerindeki kullanımları ve erken dönem Kur'an tefsirlerinde nasıl yorumlandıkları detaylı bir şekilde ele alınacaktır. Çalışmanın temel yöntemi, klasik Arap dili sözlükleri, Cahiliye ve Muhadram şairlerinin ilgili kökleri kullandıkları beyitleri ve erken dönem tefsir eserleri üzerinden kapsamlı bir analiz yapmak olacaktır. Ayrıca kelimelerin semantik gelişimi, bağlamsal kullanımları ve Kur'an'ın dil yapısının derinliği ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu araştırmanın amacı, sahabe ve tabiin dönemi tefsirlerinde ele alınan köklere verilen manaları, Cahiliye ve Muhadram dönemi şiirlerinden örneklerle ve erken dönem lügatlerle destekleyerek Hûd suresi 16. ayet özelinde yeniden değerlendirmek

ve anlam farklılıklarını sistematik bir şekilde ortaya koymaktır. Bu bağlamda kelime analizleri, Kur'an'ın mesajının iyi bir şekilde anlaşılmasını destekleyecek bir araç olarak değerlendirilecektir.

Makalede ele alınan konuyla ilgili olarak, M. Sami Çöllüoğlu'nun “Kur'an-ı Kerim'de KDY Kökünün Semantik Yapısı ve Türkçeye Aktarımı”,¹ Mustafa Keskin'in “Kur'an'da HKM Kökünden Türeyen Kelimelerin Semantik Tahlili”,² Abdulhalim Başal ve İbrahim Uludaş'ın “Kur'an Bağlamında Dâr Kelimesi”,³ Ahmet Tekin'in “M-K-N Kavramının Etimolojik Yapısı, Semantik Analizi ve Kur'an'daki Kullanımı”,⁴ Yavuz Kurt'un “Kur'an'da Ümidi İfade Eden Kelimelerin Semantik Tahlili”⁵ ve Esra Erdoğan Şamlıoğlu'nun “Kur'an'daki Rab ve İlâh Kavramlarının Etimolojik Kökenleri”⁶ adlı çalışmaları örnek olarak gösterilebilir. Bu çalışmalar, Kur'an'da geçen belirli kelime köklerinin anlam katmanlarını ve semantik yapılarını inceleyerek önemli katkılar sunmuştur.

Bu çalışma ise, ele aldığı konu bakımından mevcut literatürden ayrılmaktadır. Zira literatürdeki diğer çalışmalar ilgili kökleri, Kur'an'ın genelinde ele alarak geniş bir analiz sunarken bu araştırma, sadece Hûd Suresi 16. ayetiyle sınırlı bir inceleme yaparak daha spesifik ve derinlemesine bir anlam çözümlemesi gerçekleştirmektedir. Böylece, ilgili köklerin anlamlarına dayanarak kelimelerin Kur'an'ın genelinde değil, belirli bir ayet içindeki işlevselliği ve anlam örgüsü üzerinde yoğunlaşarak bağlamsal ve semantik katmanlarını daha ayrıntılı bir şekilde ortaya koymaktadır. Yani bu çalışmada inceleme konusu yapılan köklerin anlamları, ayetin genel mesajına olan katkısı ve taşıdıkları özel manalarla birlikte detaylı olarak tahlil edilmektedir. Kur'an'ın tamamını değil, yalnızca ilgili ayetini kapsayan bu inceleme, kelimelerin ayet içindeki anlam çeşitliliği ve zenginliğini ortaya koyma çabasını yansıtmaktadır. Bu yaklaşımın ilgili ayetin anlaşılmasına yönelik özgün bir katkı sağlayacağı ve gelecekte benzer konularda daha kapsamlı çalışmalar için bir temel oluşturabileceği düşünülmektedir.

1. Kelimelerin Etimolojisi

1.1. Ş-n-‘a Kökü

Ş-n-‘a kökünde “bir şeyi güzel ve kaliteli yapmak, yetiştirmek, becerikli olmak, edinmek, seçmek, dalkavukluk yapmak” gibi temel anlamlar vardır. Bir eylemi kendi elleriyle yapanlar için (صَنَعَ), kişinin kendisi dışında başkalarına yaptığı iyilik (صَنِيعَة), görüş ve üslubunu açıkça ortaya koymadan gizli bir şekilde güzel bir yol takip etmek (تَصَنَّع), bir işi yapmakta becerikli ve uzman olan kişiye (صَنَّع), suyun tutulduğu yer, bina, kale veya şehirlere (مَصْنَع), bir kimseyi düğün, ziyafet vb. yerlere davet etmek (مَصْنَعَة), içerisinde suyun tutulmasını ve düzenli durmasını sağlamak için edinilen tahtaya (صِنَاعَة), yaranmaya çalışmak ve yağcılık yapmak (مُصَانَعَة), bir kimsenin yaptığı işte tarzının güzel olması (تَصَنَّع), bir kimsenin geçimi sağlamak için iş yapması (صِنَاعَة) ve bir şeyi seçmek veya edinmek (اسْتَصْنَاع) bu kökten türemiş kelimelerle ifade edilmektedir.⁷

¹ M. Sami Çöllüoğlu, “Kur'an-ı Kerim'de KDY Kökünün Semantik Yapısı ve Türkçeye Aktarımı”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 1/4 (2012), 67-97.

² Mustafa Keskin, “Kur'an'da 'hkm' Kökünden Türeyen Kelimelerin Semantik Tahlili”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (2018), 431-462.

³ Abdulhalim Başal- İbrahim Uludaş, “Kur'an Bağlamında Dâr Kelimesi”, *Diyanet İlmi Dergi* 58 (2022), 453-478.

⁴ Ahmet Tekin, “M-k-n Kavramının Etimolojik Yapısı, Semantik Analizi ve Kur'an'daki Kullanımı”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (2024), 727-741.

⁵ Yavuz Kurt, “Kur'an'da Ümidi İfade Eden Kelimelerin Semantik Tahlili”, *Ordu İlahiyat* 3 (2024), 38-56.

⁶ Esra Erdoğan Şamlıoğlu, “Kur'an'daki Rab ve İlâh Kavramlarının Etimolojik Kökenleri”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 8/2 (2024), 498-512.

⁷ el-Halîl b. Ahmed, *Kitābu'l- 'Ayn*, thk. 'Abdulhamîd Hindāvî (Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003), II, 417; İbn Dureyd, *Cemheratu'l-Luğa*, thk. Remzi Munîr Be'albekî (Beyrut: Dāru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1987), 888; Muḥammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, thk. 'Abdusselâm Muḥammed Hârûn (Kahire: Dāru'l-Kavmiyyeti'l-'Arabiyye, 1964), II, 37-38; Şāhib b.

İnce işçilik gereken şeyleri eliyle yapan kadın için *فَلَانٌ* *فَرَسٌ صَنِيعٌ* terkihi kullanılmaktadır. *فَلَانٌ* *صَنِيعَتِي* ifadesi, “Ona iyilik yaptım veya onu yetiştirip eğittim.” demektir. *فَرَسٌ صَنِيعٌ* sahibinin bakımını güzel yaptığı ve iyi bir şekilde yetiştirdiği at için söylenmektedir. *صَنَّعَ* *رَجُلٌ* eline aldığı işi güzel yapan adam için kullanılmaktadır. *صَنَّعَ الرَّجُلُ* ifadesi bir kimsenin hünerli olduğunu belirtmektedir. *صَنَّعَ* kalitesi denenmiş ve tecrübe edilmiş kılıç demektir. *صَنَّعَ* *فَلَانٌ* *جَارِيَّتَهُ* ifadesi, bir kimsenin cariyesini eğitip terbiye etmesi için kullanılmaktadır. *صَنَّعَ* *رَأَيْتُ عَلَيْهِ صِنْعًا جَيِّدًا* cümlesi, “Onun üzerinde kaliteli bir elbise gördüm.” demektir. *صَنَّعَ الرَّجُلُ* “Adam, bir kimseye yardımcı oldu.” manasına gelmektedir. Şair için *صَنَّعَ* *لِسَانٌ* terkihi kullanılmıştır. Arapçada *صَنَّعَ* *مَنْ طَلَبَ* (Bir kimseye işinin görülmesi için) dalkavukluk yapan (o kimseden) ihtiyacını istemede utanmaz.” şeklinde bir darbı mesel vardır. Yine başka bir darbı meselde ise *لَا تَعْدُمُ صِنَاعَ ثَلَّةٍ* “Koyun ve keçi sürüsüne sahip mahir kimse yün, tüy, post vb. gibi şeylerden mahrum olmaz.” denmiştir.⁸ *الصَّنْعُ* (üretim) lafzı, bir eylemi mükemmel yapmak için kullanılmaktadır. Bu nedenle her üretim, bir fiil kapsamına girmesine rağmen her fiil, üretim olmamaktadır. Bu bağlamda hayvanlara ve cansız varlıklara *الصَّنْعُ* (üretim) lafzı değil, *الْفِعْلُ* (eylem) lafzı nispet edilmektedir. Ayette *وَاصْطَلَعْتُكَ لِنَفْسِي* buyrulmuştur.⁹ Burada “Gözetimim altında seni yetiştirdim.” manası vardır. Zira bazı hikmet ehlerinden şöyle bir söz nakledilmiştir: *إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى إِذَا أَحَبَّ عَبْدًا تَقَفَّدَهُ كَمَا يَتَقَفَّدُ الصَّدِيقُ صَدِيقَهُ* “Şüphe yok ki Allah Teâlâ, bir kulu sevdiğinde onu dostun dostunu denetlediği gibi denetler.”¹⁰ Diğer yandan *الصَّنْعُ* (üretim) lafzı, ancak övgüye değer uzmanlık gerektiren işler için kullanılmaktadır. Bu nedenle acemiliğin zıddı olarak söylenmektedir. Konu ile ilgili Hz. Peygamber’in halası Âtike bint Abdilmuttalib’den (ö. [?]) şöyle bir söz nakledilmiştir: *إِنِّي صِنَاعٌ فَلَا أَعْلَمُ وَإِنِّي حَصَانٌ فَلَا أَكْلِمُ* “Muhakkak ben yaptığı işi maharetle yapan bir kimseyim bu yüzden bana bir şey öğretilemez ve iffetli bir kadını bu nedenle hakkımda ileri geri konuşulmaz.” Bu kökten türeyen *صَنِيعَةٌ* lafzı, iyilik ve ihsan için kullanılmıştır. Zira konu ile ilgili şöyle bir söz vardır: *الصَّنِيعَةُ تَذْهَبُ الْقَطِيعَةَ* “İyilik, (eş, dost, akraba arasında meydana gelen) husumeti giderir.”¹¹ Bu kökte, bir işi güzel ve kaliteli yapmak, bir eylemi özenerek yerine getirmek anlamlarının öne çıktığı görülmektedir.

1.2. ‘A-m-l Kökü

‘A-m-l kökünde, “çalışmak, işi sağlam ve sabırla yapmak, çalıştırmak ve yorgun hale getirmek, bir vazifeyi üstlenmek, kendisine iş istemek, muamele etmek, çok gayret sarf etmek, bir şeyi ortaya çıkarmak, kullanmak, sevk etmek ve işçiye verilen ücret” gibi temel anlamlar bulunmaktadır. Kendi hesabına çalışmak (*اِغْتَمَلَ*), işçiye verilen ücret (*الْإِعْمَالُ*), kerpiç koymak veya çukur kazmak gibi eylemleri yapanlara (*الْعَمَلَةُ*), başka birisinden kendisi için çalışmasını istemek (*اسْتِغْمَالَ*), çok çalışkan ve hızlı hareket eden dişi deve (*الْيَعْمَلَةُ*) bu kökten türemiş kelimelerle ifade edilmektedir.¹²

⁸ ‘Abbād, *el-Muḥīṭ fi’l-Luġa*, thk. Şeyh Muḥammed Ḥasan (Beyrut: ‘Âlemu’l-Kütüb, 1994), I, 337; İbn Fâris, *Mu‘cemu Mekâyisi’l-Luġa*, thk. ‘Abdusselâm Muḥammed Hârûn (Dimeşk: Dâru’l-Fikr, 1979), III, 313; el-Cevherî İsmâ‘îl b. Ḥammâd, *eş-Şihâh*, thk. Aḥmed ‘Abdulġafûr ‘Atṭâr (Beyrut: Dâru’l-İlmi li’l-Melâyîn, 1984), 658-659; İbn Sîde, *el-Muḥkem ve’l-Muḥīṭu’l-A‘zam*, thk. ‘Abdulḥamîd Hindâvî (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 2000), I, 442-443-444; ez-Zemaḥşerî, *Esâsu’l-Belâġa*, thk. Muḥammed Bâsil ‘Uyûnu’s-Sevd (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1998), I, 560-561; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, thk. ‘Abdullâh ‘Alî el-Kebîr-Muḥammed Aḥmed Ḥasbullâh-Hâşim Muḥammed eş-Şâzelî (Kahire: Dâru’l-Ma‘ârif, ts.), 2508-2509; el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu’l-Muḥīṭ*, thk. Muḥammed Na‘îm el-‘Arksûsî (Beyrut: Mü‘essesetü’r-Risâle, 2005), 739.

⁹ el-Ḥalîl b. Aḥmed, *Kitâbu’l-Ayn*, II, 417; İbn Dureyd, *Cemheratu’l-Luġa*, 888; el-Ezherî, *Tehzîbu’l-Luġa*, II, 37-38; Şâhib b. ‘Abbād, *el-Muḥīṭ fi’l-Luġa*, I, 337; İbn Fâris, *Mu‘cemu Mekâyisi’l-Luġa*, III, 313; el-Cevherî, *eş-Şihâh*, 658-659; İbn Sîde, *el-Muḥkem ve’l-Muḥīṭu’l-A‘zam*, I, 442-443-444; ez-Zemaḥşerî, *Esâsu’l-Belâġa*, I, 560-561; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 2508-2509; el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu’l-Muḥīṭ*, 739.

¹⁰ Tâhâ, 20/41

¹¹ er-Râġib el-İşfehânî, *el-Mufredât fi Garîbi’l-Kur‘ân*, thk. Muḥammed Seyyid Keylânî (Beyrut: Dâru’l-Ma‘ârif, ts.), 286-287.

¹² es-Semîn el-Halebî, *‘Umdetü’l-ḥuffâz*, thk. Muḥammed Bâsil ‘Uyûnu’s-sûr (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1996), II, 355.

¹³ el-Ḥalîl b. Aḥmed, *Kitâbu’l-Ayn*, III, 230-231; el-Ezherî, *Tehzîbu’l-Luġa*, II, 421-422; Şâhib b. ‘Abbād, *el-Muḥīṭ fi’l-Luġa*, II, 60; İbn Fâris, *Mu‘cemu Mekâyisi’l-Luġa*, IV, 145; İsmâ‘îl b. Ḥammâd, *eş-Şihâh*, 812; İbn Sîde, *el-Muḥkem ve’l-Muḥīṭu’l-A‘zam*,

اعْمَلُ الرَّجُلُ ifadesi, “işini sağlam yapan adam” anlamında kullanılan bir terkiptir. اَعْمَلُ فَلَانٌ ذَهْنُهُ فِي كَذَا و كَذَا cümlesi kişinin bir kimşenin kendi hesabına çalışmasına denmektedir. اَعْمَلْتُ الرَّجُلَ cümlesi ise “Adamla alış-veriş vb. konularda muamelede bulundum.” demektir. عَمَلٌ رَجُلٌ veya عَمَلٌ رَجُلٌ “karakteri iş yapmaya yatkın adam” anlamındadır. عَمَلْتُ فَلَانًا عَلَى الْبَصْرَةِ ifadesi, “Falancayı Basra’ya idareci olarak görevlendirdim.” manasına gelmektedir. اَعْمَلْ رَأْيَهُ وَاللَّهَ وَلِسَانَهُ “Düşüncesini, aletini ve dilini çalıştırdı/işletti.” demektir. İç dünyasında kötülük besleyen kişi için عَمَلَةُ الرَّجُلِ tabiri kullanılmaktadır. اَعْطِ الْعَامِلَ عَمَلَتَهُ وَوَفِّهِ جُعَالَتَهُ ifadesi, “İşçiye ücretini öde ve onun mükafatını tastamam ver!” demektir. رَجُلٌ خَبِيثٌ الْعَمَلَةِ ifadesi ise kazancında hile yapan adam için kullanılmaktadır. Ayrıca bu kök, “iyi veya kötü bir şeyi yapmak” anlamına gelen fiillerin en genel halidir.¹³ Yani ister hayır ister şer olsun bir eylemi yerine getirmek için bu kökten türeyen bir lafız kullanılabilmektedir. Hadisi şerifte bu kök, “sevk etmek” manasında kullanılmıştır:

لَا تَعْمَلُ الْمَطِيَّ إِلَّا إِلَى ثَلَاثَةِ مَسَاجِدَ....

“Binek, (ibadet için) şu üç mescitten başkasına sevk edilmez (İbadet için şu üç mescitten başkasına yolculuk edilmez):...”¹⁴ Diğer yandan ‘a-m-l kökünün “yapmak” anlamına gelen diğer bir kök olan f- ‘a-l kökünden daha özel bir anlamı vardır. Zira ‘a-m-l kökü, f- ‘a-l köküne göre daha fazla meşakkat içermektedir. Bu nedenle bu kök, Allah’a nispet edilmemektedir.¹⁵ Amel kelimesi, kalp ve diğer organların işlerinden olduğu için daha geneldir. Bu konuya konuşma eylemi dil ile gerçekleştiği için onun da dâhil olması gerekir. اَلْعَمَلُ (amel) lafzı, اَلْفِعْلُ (eylem) lafzından daha özel bir anlam taşımaktadır. Zira amel lafzı, herhangi bir amacı yerine getirmek için yapılan bir fiildir. Diğer yandan bu lafız hem iyi hem kötü işler için kullanılmaktadır.¹⁶

Ş-n-‘a kökünün bir işi gerçekleştirme konusunda ‘a-m-l köküne kıyasla daha fazla özen ve kaliteyi vurguladığı görülmektedir.

1.3. H-b-ṭ Kökü

H-b-ṭ kökünde, “hayvanların çok yemekten dolayı şişmelerine ve karınlarında hissettikleri ölümlerine sebep olan acı, kuyu suyunun kuruması, bir işin boşa gitmesi veya bir işten acı duyulması, yara iyileştikten sonra izinin kalması veya yaranın tekrar nüksetmesi, kanın heder olması ve bir kimseden yüz çevirmek” gibi temel manalar bulunmaktadır.¹⁷

حَبَطَ الْإِبِلُ “Devenin karnı (yediği ottan dolayı neredeyse onu öldürecek kadar) ağrıdı.” anlamında söylenmiştir. حَبَطَ عَمَلُهُ ise “Ameli bozuldu.” demektir. حَبَطَ بَطْنُهُ cümlesi, hayvanların çok yemekten dolayı karınlarında meydana gelen ve onları ölüme götüren şişmeye denmektedir. حَبَطَ دَمُ الْفَتِيلِ ifadesi, öldürülen kişinin kanı heder edildiğinde söylenmektedir. حَبَطَ مَاءُ الْبُئْرِ حَبَطًا ifadesi ise kuyu suyunun kurumasını ifade etmektedir. Yaranın iyileştikten sonra izinin kalmasını ifade etmek için حَبَطَ الْجُرْحُ sözü söylenmiştir. حَبَطَ الْجُلْدُ ise yara iyileştikten sonra izinin kalması demektir. الصَّرَبُ بَطْلٌ تَوَابُهُ و أَحْبَطَهُ اللَّهُ “Aldığı darbe onda yara izi bıraktı.” manasına gelen bir ifadedir. “Sevabı

II, 178-179-180; ez-Zemaşşerî, *Esâsu'l-Belâğa*, I, 678; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 3107-3108; el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muḥîṭ*, 1036.

¹³ İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyîsi'l-Luğa*, IV, 145.

¹⁴ Buhârî, *Enbiyâ*, 8; Müslim, *Mesâcid*, 2

¹⁵ ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs*, thk. Heyet (Kuveyt: Maṭba'atu Hukûmeti'l-Kuveyt, 1965), XXX, 55-56.

¹⁶ er-Râğib el-İşfehânî, *el-Mufredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, 348; es-Semîn el-Ḥalebî, *Umdetü'l-ḥuffâz*, III, 124.

¹⁷ el-Ḥalîl b. Aḥmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, I, 280-281; Dureyd, *Cemheratu'l-Luğa*, 281; el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, IV, 395-396-397; Şâhib b. 'Abbâd, *el-Muḥîṭ fî'l-Luğa*, III, 28-29; İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyîsi'l-Luğa*, II, 129-130; İsmâ'îl b. Hammâd, *eş-Şihâh*, 220; İbn Sîde, *el-Muḥkem ve'l-Muḥîṭu'l-'A'zam*, III, 246; ez-Zemaşşerî, *Esâsu'l-Belâğa*, I, 165; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 755-756-757; el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muḥîṭ*, 662; ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs*, XIX, 192-193-194.

zayı oldu ve Allah da onun sevabını geçersiz kıldı.” anlamında söylenmiş bir sözdür.¹⁸ el-Ezherî (ö. 370/980) bu konuda şunları söylemiştir:

“حَبِطَ بَطْنُهُ cümlesi, hayvanların çok yemekten dolayı karınlarında meydana gelen ve onları ölüme götüren şişmeye denmektedir. Bu nedenle amelin boşa gitmesini ifade eden حَبِطَ الْعَمَلْ ifadesinin hayvanların karınlarının şişerek onları ölüme götürmesi eyleminden alındığını düşünüyorum. Aynı şekilde münafık kimsenin de amelinin akıbeti buna benzemektedir.” demiştir.¹⁹

Yine o, bu kökün “acı verme” anlamında kullanıldığı أَوْ يُلِّمُ حَبِطًا، أو يُقْتَلُ حَبِطًا، “Dere-nin yetiştirdiği her bitki ya öldürür yahut acı verir (ölüme yaklaştırır.)”²⁰ hadisi şerifi hakkında şun-ları söylemiştir:

“Tıpkı dere kenarında kendiliğinden büyüyen otların büyük ve küçükbaş hayvanlara cazip gelmesi ve onların bu otları aşırı yemeleri sonucunda karınlarının şişip ölmelerine sebep olması gibi, bir insanın dün-yalık mal biriktirme hırsı ve bu malı ihtiyaç sahiplerine vermemek konusunda aşırı cimrilik yapması da onu cehenneme sürükleyecektir.”²¹

Semîn el-Halebî (ö. 756/1355) ise bu kökten türeyen حَبِط fiili ile alakalı şunları söylemiştir:

“Bu fiilde dünyevî işlere aşırı hırs göstermenin zararı ile koyun, keçi, deve gibi hayvanların aşırı ot yemelerinden kaynaklı karınlarının şişerek ölmeleri arasında dolaylı bir bağlantı vardır.”²²

Görüldüğü üzere bu kökte, bir şeyin geri dönüşü mümkün olmayacak şekilde heder olması anlamı öne çıkmaktadır.

1.4. B-ṭ-l Kökü

B-ṭ-l kökünde “hakikate karşı ve ona muhalif olmak, bir işten alıkoymak, kişinin heva, he-ves ve cehalete tabi olması, telef olmak, boşa çıkarmak, bir şeyi sonuçsuz bırakmak, işsiz kalmak, sözünde ciddiyetsiz olmak, bir şeyin zayı olması veya zarara uğraması, ifsat etmek ve kahramanlık” gibi temel anlamlar vardır. Cesur bir kişinin savaş vb. durumlarda aldığı yaranın varlığını yalanla-mayıp yani onun varlığını kabul edip onu önemsememesi (بَطَلَ), davaları hakikate karşı olmasından dolayı sihirbazlar (بَطْلَةٌ) ve palavra, beyhude ve abes söz (بَطْلَةٌ) bu kökten türemiş kelimelerle ifade edilmektedir.²³

بَطَلْتُ الشَّيْءَ cümlesi, “Falanca kişi, beni işimden alıkoymuştu.” demektir. بَطَلَ الشَّيْءَ cümlesi, “Bir şey telef oldu.” anlamına gelen bir ifadedir. بَطَلَ الرَّجُلُ بَطْلَةً cümlesi ise “Adam, işini iyi yapamaz oldu.” manasındadır. أَبْطَلْتُ الشَّيْءَ “Onu sonuçsuz bıraktım/onu boşa çıkardım.” demektir. “Falan kişi (bir şeyi) gerçeğe aykırı olarak ileri sürdü ve yalanı getirdi.” anlamında أَبْطَلَ فَلَانٌ cümlesi kullanıl-maktadır. Cesur bir kimsenin kendisini yaralanma, ölüm vb. zorluklara maruz bırakmasından dolayı بَطَلَ الشَّيْءَ ifadesi kullanılmıştır. رَجُلٌ بَطَالٌ ifadesi ise öldürülen bir adamın kanının heder olması an-lamında gelmiş bir terkiptir. Araplar arasında darbı mesel olmuş لَا بَطْلَ أَخُوكَ cümlesi, “Kardeşin öldürülüp de kanı heder olmasın diye buna mecbur kaldı.” anlamında bir sözdür. دَهَبَ دَمُهُ بَطْلًا “Öldü-

¹⁸ el-Halîl b. Aḥmed, *Kitābu'l-‘Ayn*, I, 280-281; Dureyd, *Cemheratu'l-Luḡa*, 281; el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luḡa*, IV, 395-396-397; Şāhib b. ‘Abbād, *el-Muḥīṭ fi'l-Luḡa*, III, 28-29; İbn Fāris, *Mu‘cemu Mekâyisi'l-Luḡa*, II, 129-130; İsmā‘îl b. Ḥammād, *eş-Şihāh*, 220; İbn Sîde, *el-Muḥkem ve'l-Muḥīṭu'l-A‘zam*, III, 246; ez-Zemaḥşerî, *Esāsu'l-Belāḡa*, I, 165; İbn Manzûr, *Lisānu'l-‘Arab*, 755-756-757; el-Fîrüzâbâdî, *el-Ḳāmûsu'l-Muḥīṭ*, 662; ez-Zebîdî, *Tācu'l-‘Arûs*, XIX, 192-193-194.

¹⁹ el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luḡa*, IV, 395.

²⁰ Muslim b. Ḥaccâc, *Şahîḥ Muslim* (Riyad: Dāru't-Tayyibe, 2006), “Zekât”, 121 (No. 2421).

²¹ el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luḡa*, IV, 396.

²² es-Semîn el-Halebî, *‘Umdetü'l-ḥuffāz*, I, 367.

²³ el-Halîl b. Aḥmed, *Kitābu'l-‘Ayn*, I, 145; Dureyd, *Cemheratu'l-Luḡa*, 359; el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luḡa*, XIII, 354; Şāhib b. ‘Abbād, *el-Muḥīṭ fi'l-Luḡa*, IX, 181; İsmā‘îl b. Ḥammād, *eş-Şihāh*, 99; İbn Sîde, *el-Muḥkem ve'l-Muḥīṭu'l-A‘zam*, IX, 177-178; ez-Zemaḥşerî, *Esāsu'l-Belāḡa*, I, 65; İbn Manzûr, *Lisānu'l-‘Arab*, 302; el-Fîrüzâbâdî, *el-Ḳāmûsu'l-Muḥīṭ*, 966-967; ez-Zebîdî, *Tācu'l-‘Arûs*, XXVIII, 89-90-91.

rülen bir kimsenin kanı heder oldu.” demektir. *بَطُلَ الْأَجِيرُ* ifadesi, “İşçi, işsiz kaldı.” anlamındadır. *بَطُلَ فِي حَدِيثِهِ بَطَالَةً* “Sözü zayıf kaldı veya ciddiye alınmadı.” demektir. *تَبَطَّلُوا بَيْنَهُمْ* ifadesi, “Aralarında batıl olan şeyleri konuştular.” manasında kullanılan bir cümledir.²⁴ Ayette *قُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَمَا يُبْدِي الْبَاطِلُ* “De ki: “Hak geldi. Artık batıl yeni bir şey ortaya çıkaramaz, eskiyi de geri getiremez.” buyrulmuştur.²⁵ Burada geçen *الْبَاطِلُ* için “iblis” denmiştir.²⁶ Benzer şekilde ayette *لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ* “Ona ne önünden ne de ardından batıl gelemez. O, hüküm ve hikmet sahibi, övülmeye lâyık olan Allah tarafından indirilmiştir.” buyrulmuştur.²⁷ Müfessir tâbîlerden Kâtâde (ö. 117/735), burada geçen batılın “iblis” olduğunu söylemiştir. “Zira o, Kuran’da bulunan ayetleri ne artırır ne de azaltabilir.” demiştir.²⁸

es-Semîn el-Halebî (ö. 756/1355), bir şeyin batıl olması hakkında şöyle demiştir:

“Bir şeyin batıl olması, onun geçici yani sürekli olmaması demektir. Zira batılın üzerinde inceleme yapılacak sağlam bir zemin bulunmamaktadır. O, bu nedenle hakkın karşısındadır. Yani hak kalıcı, batıl ise geçicidir. Bir şeyin batıl olması aynı zamanda, onun bozulması ve ortadan kalkması anlamına gelmektedir.”²⁹

Sonuç olarak b-ṭ-l kökü, bir şeyin hakikat şartlarına aykırı olması demektir. Ancak ḥ-b-ṭ kökü ise bir şeyin hem sonuçlanmaması hem geri dönüşü olmaması anlamına gelmektedir.³⁰ Kur’an’daki farklı kullanımları ayrıntılı olarak incelenmeden yapılan her iki kök arasındaki bu ilk ayırım, söz konusu köklerin taşıdığı temel semantik farklılıkları ve potansiyel anlam alanlarını belirlemeye yöneliktir. Ayrıca bu ayırım, onların temel anlamlarıyla da doğrudan ilişkilidir.

2. Cahiliye ve Muhadram Şairlerin Şiirlerinden Örnekler

Kur’an’ın dilsel zenginliğini ve kelime köklerinin derin anlam katmanlarını anlamak için, bu köklerin Kur’an öncesi Arap şiirindeki kullanımlarını incelemek büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda Cahiliye ve Muhadram dönemi şiirleri, Kur’an’daki kelimelerin anlam alanlarını ve kullanım bağlamlarını daha iyi anlamamızı sağlayan en önemli edebi kaynaklardır. Zira Kur’an, Arap toplumuna onların dil ve üslup anlayışı doğrultusunda hitap etmiş ve kullandığı kelimeler, dönemin Arapları için belirli çağrışımlara sahip olmuştur. Bu nedenle Hûd suresi 16. ayetinde geçen ş-n-‘a, ‘a-m-l, ḥ-b-ṭ ve b-ṭ-l köklerinin anlam dünyasını daha iyi kavrayabilmek için bu köklerin Cahiliye ve Muhadram dönemi şiirlerinde nasıl kullanıldığını incelemek önem arz etmektedir. Aşağıda söz konusu köklerin erken dönem şiirlerde nasıl geçtiği örnek beyitlerle ele alınmaktadır.³¹

Muhadram şairlerden, sahâbî en-Nâbiğa el-Ca’dî (ö. 65/685 [?]) atını vafettiği bir beytinde ḥ-b-ṭ köküne “hayvanın karnındaki şişkinlik” anlamı vermiştir:

فَلْيَقُ النَّسَاءُ حَبْطَ الْمُؤَقِّفِ ————— نِيسْتُنْ، كَالْتَّيْسِ، فِي الْخَلْبِ

²⁴ el-Halîl b. Aḥmed, *Kitābu'l- 'Ayn*, I, 145; Dureyd, *Cemheratu'l-Luğa*, 359; el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, XIII, 354; Şâhib b. 'Abbād, *el-Muḥîṭ fî'l-Luğa*, IX, 181; İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa*, I, 258-259; İsmâ'îl b. Ḥammād, *eş-Şihâh*, 99; İbn Sîde, *el-Muḥkem ve'l-Muḥîṭu'l-A'zam*, IX, 177-178; ez-Zemaşşerî, *Esâsu'l-Belâğa*, I, 65; İbn Manzûr, *Lisānu'l-'Arab*, 302; el-Firûzâbâdî, *el-Kāmûsu'l-Muḥîṭ*, 966-967; ez-Zebîdî, *Tācu'l-'Arûs*, XXVIII, 89-90-91.

²⁵ Sebe', 34/49

²⁶ İbn Manzûr, *Lisānu'l-'Arab*, 302.

²⁷ Fuşşilet, 41/42

²⁸ Aḥmed b. Muḥammed el-Herevî, *el-Ğarîbeyn fî'l-Kur'ân ve'l-Ḥadîs*, thk. Aḥmed Ferîd el-Mezîdî (Riyâd: Mektebetu Nizâr Muştafâ el-Bâz, 1999), 189.

²⁹ es-Semîn el-Halebî, *Umdetü'l-ḥuffâz*, I, 198.

³⁰ Ḥasen el-Muştafâvî, *et-Taḥkîk fî Kelimâti'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2009), II, 185.

³¹ Bu kökler, ayrı başlıklar altında incelenmeyecek; bunun yerine, her kökün farklı anlamları, o anlamı kullanan şairlerin vefat tarihlerine göre sıralanarak ele alınacaktır. Eğer bir kökün yalnızca tek bir anlamı varsa veya aynı anlamı ifade eden birden fazla beyit bulunuyorsa, kronolojik olarak en eski beyit tercih edilerek yalnızca o kısım verilecektir.

“Atın karnının her iki yanındaki *şişkinlik* ve (bedenindeki) çıkıntılı damar,

(Onun hızlı koşması) tekeden süt sağmaya çalışmak gibi imkânsızlığa yol açar.”³²

Bu beyitte ĥ-b-ṭ kökünün, Kur’an’daki “boşa çıkma, hükümsüz olma” anlamından farklı olarak fiziksel bir durum için kullanıldığı görülmektedir. Kelimenin bu anlam katmanını bilmek, Kur’an’daki kullanımını daha derinlemesine anlamamıza katkı sağlayacaktır. Zira şairin beyitteki ĥ-b-ṭ köküne “hayvanın karnındaki şişkinlik” manası verdiği bu fiziksel kullanım örneği, Kur’an’da geçen “amellerin boşa çıkması, hükümsüz olması” gibi soyut ‘ĥ-b-ṭ’ kökünden türeyen kelime kullanımlarının arkasında tarihî ve somut bir anlam zemini olabileceğini düşündürmektedir. Bu da Kur’an’daki kelime tercihlerinin anlam derinliğini daha iyi idrak etmemize fayda sağlamaktadır.

Cahili şairlerden Küleyb b. Rabī‘a et-Tağlibī (ö. 494) ş-n-‘a kökünü “niyetlendiği bir şeyi yapmak” anlamında kullanmıştır. Aşağıdaki beyitlerinde, bir işi gerçekleştirme kararlılığını, eylemin niyet ve azimle ilişkisini vurgulayan ifadeler şu şekilde yer almaktadır:

سَأْمُضِي لَهُ قَدْماً وَلَوْ شَابَ فِي الَّذِي أَهْمُ بِهِ، فِيمَا صَنَعْتُ، الْمَقَادِمُ
مَخَافَةَ قَوْلٍ أَنْ يُخَالَفَ فِعْلُهُ وَأَنْ يَهْدِمَ الْعِزَّ الْمُشْتَرِيَّ هَادِمُ

“Ona doğru ilerleyeceğim, ön saflar bozulsa bile,

Kararlıyım *yapmaya* niyetlendiğim işte.

Korkarım ki söz, eyleme ters düşer,

Ve yıkıcı olan, sağlam onuru yerle bir eder.”³³

Burada ş-n-‘a kökü, bilinçli ve amaçlı bir eylemi ifade etmektedir. Bu kullanım, kelimenin Kur’an’daki bağlamlarını incelerken göz önünde bulundurulması gereken önemli bir anlam katmanını ortaya koymaktadır.

Ş-n-‘a köküne Beşâme b. ‘Amr ez-Zübyânî (ö. 609) şu beyitlerde “sanatında mahir olmak” anlamı vermiştir:

أَنْضِي الرِّكَابَ عَلَى مَكَارِهِهَا يَزْفِيهِ بَيْنَ الْمَشْيِ وَالْوَضْعِ
وَبَقَاءِ مَطَرٍ زُرُورٍ تَخَيَّرَهُ صَنَعَ لِطَوْلِ السَّيْرِ وَالْوَقْعِ

“Zorluklar içinde develerimi zayıflatırım,

(Develerin) Adımları devekuşu gibi birbirine yakın ve süratli.

Mahir bir ustanın seçtiği keskin bir kılıcı geriye kalan,

Uzun yıllar kullanılsın ve darbelerden etkilenmesin diye.”³⁴

Burada ş-n-‘a kökünün, ustalık ve yetkinlik gerektiren bir beceri anlamında kullanıldığı görülmektedir. Bu bağlam, kelimenin Kur’an’da geçtiği yerlerde hangi anlamı taşıyabileceği konusunda ipuçları vermektedir. Zira ş-n-‘a kökünün yalnızca bir üretim fiilini değil, aynı zamanda beceri, marifet ve ustalık gibi anlam alanlarını da kapsadığı görülmektedir. Bu anlam çerçevesi, mesela “...صُنْعَ اللَّهِ

³² en-Nābiġa el-Ca’dî, *Şi’rû’n-Nābiġa el-Ca’dî*, thk. Abdülazîz Rebbâh (Dimeşk: Menşûratü’l-Mektebeti’l-İslâmî, 1964), 18.

³³ Ali Ebu Zeyd, *Şu’arâu Tağlib fi’l-Cāhiliyye Aḥbārahum ve Eş’ārahum* (Kuveyt: el-Mecclisu’l-vatanî li’s-sekâfeti ve’l-fünûn ve’l-edeb, 2000), II, 129.

³⁴ Selâme Abdullah es-Süveydî, *Şi’ru Kabîleti Zübyân fi’l-Cāhiliyye*. (Doha: Matbûātu Cāmiati Katar, 1987), 269.

”...الَّذِي أَتَقَنَ كُلَّ شَيْءٍ” (Bu, her şeyi sapasağlam yapan Allah’ın sanatıdır.)³⁵ ayetinde olduğu gibi, Kur’an’da bu kökten türeyen şun’a kelimesinde görüldüğü üzere sıradan bir üretim sürecinden ziyade maharet ve titizlikle gerçekleşen bir yapıyı ifade eden bağlamlarda da kendini göstermektedir.

Muhadram şairlerden Adî b. Vedâ’ el-Ezdî (ö. 10/631) ş-n-‘a kökünü “fasih ve akıcı söz” anlamında kullanmıştır:

أَرْوَعُ وَشَوَاشٌ ، قَلِيلُ الْخَنَاءِ صُنْأَبٌ مُشَاشِي ، صَنَعٌ مَقُولِي

“Fısıltının güzel oluşu ve anlaşılmaz sözlerin azlığı,

Karakterimin sağlamlığından ve sözümün *fasih* olmasındandır.”³⁶

Bu beyitte, ş-n-‘a kökünden türeyen صَنَعٌ lafzı, kişinin dili etkili ve düzgün kullanması anlamında kullanılmıştır. Bu bağlamda kelimenin yalnızca fiziksel bir üretim eylemini değil, aynı zamanda soyut becerileri de ifade edebildiği görülmektedir.

Mâlik b. Fehm el-Ezdî (ö. 476) b-ṭ-l köküne şu beytinde “cesur kahraman” anlamı vermiştir:

لَقَيْنَا خَيْلَهُمْ عِنْدَ التَّغَادِي بِأَبْطَالِ الْمَرَاذِبَةِ الدِّعَانِ

“Düşman atlılarıyla yüzleştik çatışma anında,

Fars beldelerinin *cesur kahramanlarıyla*.”³⁷

Beyitte geçen “ebṭāl” kelimesi, kahraman ve cesur savaşçılar için kullanılan yerleşik bir ifadedir. Bu kullanım, yukarıda b-ṭ-l kökünün etimolojisine dair açıklamada da belirtildiği üzere savaşta aldığı yarayı önemsemeyen, o yarayı yalanlamayan ve cesaretle hareket eden kişiye atıfta bulunmaktır. Bu noktadan hareketle kahramanlık, kişinin hayatını ve bedenini tehlikeye atarak varlığını “geçersiz kılması” yönünden bu kökün asli manasıyla ilişkilendirilmektedir.³⁸

Aşağıdaki beyitlerde Câhiliye döneminin cömertliğiyle tanınan ünlü şairi Hâtım et-Tâî (ö. 578 [?]) ise b-ṭ-l kökünü “yalan söz” anlamında kullanmıştır:

أُيْلِعُ بَنِي ثَعْلٍ عَنِّي مُغْلَغَلَةً جَهْدَ الرِّسَالَةِ لَا مَحْكَأَ ، وَلَا بُطْلَا
اغْرُؤُوا بَنِي ثَعْلٍ ، فَالْغَرُّ حَظُّكُمْ غُرُّوا الرِّوَايَا ، وَلَا تَبْكُوا لِمَنْ نَكَلا

“Sual Oğullarının yurduna gidip benden mesaj iletin,

Mücadeleye girmeden ve *yalan söz* söylemeden.

(Eğer size karşı gelirlerse) Sual Oğullarına savaş açın! Zira savaş, sizin nasibinizdir.

Atlarınızı hazırlayın ve (savaşta) öldürülenler için de ağlamayın!”³⁹

Burada b-ṭ-l kelimesi, gerçek olmayan ve asılsız söz anlamında kullanılmıştır. Bu kullanım, lügatlerdeki b-ṭ-l kökünün asıl manası olan “boş, değersiz” anlamıyla örtüşmektedir.

³⁵ en-Neml, 27/88

³⁶ Ahmed Muhammed Ubeyd, *Şuara Umman fi'l-Câhiliyye ve Sadru'l-İslâm*. (Abu Dabi: el-Mecmau's-sekâfî, 2000), 71.

³⁷ *Şuara Umman fi'l-Câhiliyye ve Sadru'l-İslâm*, 85.

³⁸ el-Ḥalîl b. Aḥmed, *Kitābu'l-ʿAyn*, I, 145; Dureyd, *Cemheratu'l-Luğa*, 359; el-Ezherî, *Tehzibu'l-Luğa*, XIII, 354; Şāhib b. ʿAbbād, *el-Muḥīṭ fi'l-Luğa*, IX, 181; İsmāʿîl b. Ḥammād, *eş-Şihāh*, 99; İbn Sîde, *el-Muḥkem ve'l-Muḥīṭu'l-Aʿzam*, IX, 177-178; ez-Zemaḥşerî, *Esāsu'l-Belāğa*, I, 65; İbn Manzûr, *Lisānu'l-ʿArab*, 302; el-Fîrûzâbâdî, *el-Kāmûsu'l-Muḥīṭ*, 966-967; ez-Zebîdî, *Tācu'l-ʿArûs*, XXVIII, 89-90-91.

³⁹ Hâtım et-Tâî, *Dîvanu şîʿri Hâtım b. Abdullah et-Tâî ve ahbaruhu*, thk. Adil Süleyman Cemal (Kahire: Matbaatu'l-medenî, ts.), 201-202.

Cahili kadın şairlerden Hind bintü’l- Ĥuss el-Iyādiyye (ö. 476) şu beyitlerde ‘a-m-l köküne “amacı olan bir eylem yapmak” anlamı vermiştir:

وَكَمْ مِنْ مُرَاءٍ، ذِي صَلاَحٍ وَ عَفَا
يُخَاتِلُ بِالتَّقْوَى، هُوَ الذِّئْبُ الْأَمْلَسُ
وَأَخَرِ ذِي طَمَرَيْنِ، صَاحِبِ نِيَّةٍ
يَجُودُ بِأَعْمَالِ النَّفَى، ثُمَّ يَنْفُسُ

“Nice iffet ve dürüstlük sahibi gösteriş ehli vardır ki,

O, takva ile aldatan tam bir kurttur.

Diğeri ise eski elbiseli bir kimsedir ki;

Niyetini güzel eyler, takvalı *amelleri*yle değerli olur.”⁴⁰

Burada ‘a-m-l, bilinçli bir eylemi ifade etmektedir. Bu kullanım, Kur’an’daki ‘a-m-l kökünün “amel, fiil” anlamında nasıl kullanıldığını anlamamız açısından önemli bir referans niteliğindedir.

Netice itibariyle Cahiliye ve Muhadram dönemi şiirlerinde ş-n-‘a, ‘a-m-l, ĥ-b-ṭ ve b-ṭ-l köklerinin farklı anlam ve bağlamlarda kullanıldığı görülmektedir. Söz konusu tahliller, Kur’an’daki bu kelimelerin anlam katmanlarını daha iyi kavrayabilmemizi mümkün kılmaktadır. Nitekim ĥ-b-ṭ kökü, en-Nābiğa el-Ca’di’nin beytinde “hayvanın karnındaki şişkinlik” gibi fiziksel bir anlamda kullanılırken Kur’an’da bu kökün soyut bir mana kazandığı görülmektedir. Örnek olarak şu ayeti vermek mümkündür: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَرْفَعُوا أَصْوَاتَكُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِيِّ وَلَا تَجْهَرُوا لَهُ بِالْقَوْلِ كَجَهْرِ بَعْضِكُمْ لِبَعْضٍ أَن تَحْبَطَ أَعْمَالُكُمْ وَأَنْتُمْ لَا تَشْعُرُونَ (Ey iman edenler! Seslerinizi Peygamber’in sesinin üstüne çıkarmayın! Birbirinize bağırdığınız gibi, Peygamber’e yüksek sesle bağırmaayın! Siz farkına varmadan amelleriniz boşa giderir.)⁴¹ Aynı şekilde Beşâme b. ‘Amr ez-Zübyânî’nin beytinde ustalık ve beceri vurgusu taşıyan ş-n-‘a kökü, Kur’an’da da bu anlamda kullanılmıştır. Mesela şu ayet, konuya uygun bir örnek olacaktır: (Sağ elindekini at) وَأَلْقِ مَا فِي يَمِينِكَ تَلْقَفَ مَا صَنَعُوا إِنَّمَا صَنَعُوا كَيْدٌ سَاجِرٌ وَلَا يُفْلِحُ السَّاجِرُ حَيْثُ أَتَى (Sağ elindekini at da onların -göz aldatma ustalığı ile- yaptıklarını yutsun. Onların -göz aldatma ustalığı ile- yaptığı sihirbaz hilesinden ibarettir. Sihirbaz ise nereye varırsa varsın başarıya ulaşamaz.)⁴² Burada ustalıkla yapılan ama aldatmaya yönelik bir eylem söz konusudur. Benzer şekilde b-ṭ-l kökü, Ĥātim et-Tāi’nin beytinde “boş, değersiz, yalan söz” anlamında kullanılırken Kur’an’da da bu anlamı korumaktadır. Örneğin konuya ışık tutması açısından şu ayeti vermek yerinde olacaktır: وَمَا كُنْتَ تَتْلُوا مِنْ قَبْلِهِ مِنْ كِتَابٍ وَلَا تَخُطُّهُ بِيَمِينِكَ إِذَا لَزَأْتَ ابْنُ الْمُبِطُ (Sen daha önce bir kitaptan okumuş ve elinle de onu yazmış değildin. Öyle olması durumunda batıl söze uyanlar şüpheye düşerlerdi.)⁴³ Son olarak Hind bintü’l- Ĥuss el-Iyādiyye’nin beytinde “amacı olan bir eylem yapmak” anlamında geçen ‘a-m-l kökü, Kur’an’da da bu yönüyle kullanılmaktadır. Nitekim ayette şöyle geçmektedir: وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَمَا تُقَدِّمُوا لِأَنْفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ تَجِدُوهُ عِنْدَ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ (Namazı kılın! Zekâtı verin! Kendiniz için önceden gönderdiğiniz her hayrı, Allah katında bulacaksınız. Şüphesiz Allah, yaptıklarınızı görmektedir.)⁴⁴

3. Ş-n-‘a, ‘A-m-l, Ĥ-b-ṭ ve B-ṭ-l Köklerinin Kur’ân İçi Bağlamları

⁴⁰ İbn Ebî Tâhir Tayfûr, *Belâğâtü’n-nisâ*, thk. Ahmed el-Elfi (Kahire: Maba’attü Medraseti Vâlideti ‘Abbâs el-Evvel, 1908), 63.

⁴¹ el-Ĥucurât, 49/2

⁴² Tâhâ, 20/69

⁴³ el-‘Ankebût, 29/48

⁴⁴ el-Bakara, 2/110

Kur'ân-ı Kerîm'de kelime köklerinin kullanım bağlamı, onların anlamını daha iyi kavramamızı sağlamaktadır. Bu noktadan hareketle aynı kökten türeyen kelimeler, farklı ayetlerde değişik manalar üstlenerek Kur'ân'ın mesajını çeşitlendirmesi mümkün olmaktadır. “‘A-m-l”, “‘ş-n-‘a”, “‘b-‘t-l” ve “‘h-b-‘t” kökleri de bu bağlamda ele alındığında, belirli bir anlam örgüsü içerisinde kullanıldıkları görülmektedir. Her bir kökün anlam derinliğini ve Kur'ân içi bağlamlarındaki işlevini incelemek, bu kelimelerin içerdiği anlam katmanlarını daha iyi anlamamıza yardım edecektir.

‘A-m-l kökü, Kur'ân'da 321 ayette ve 359 yerde bulunmaktadır.⁴⁵ Bu ayetlerin 175 tanesi Mekki, 146 tanesi de Medeni'dir. Bu kök, Kur'ân'da ilk olarak nüzul tertibine göre 13. sırada bulunan el-'Aşr suresinde ziyanda olan insanlar içinde kimlerin bu kapsama girmediklerinin sıralandığı bir bağlamda geçmektedir: *إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَتَوَّصُوا بِالْحَقِّ وَتَوَّصُوا بِالصَّبْرِ*.⁴⁶ ‘A-m-l kökü, ayetlerde hem fiil hem de isim formlarında gelmiştir. Bu kökün lügat manası verilirken onun iyi ve kötü işler için kullanıldığına değinilmişti. Bu noktadan hareketle ayetlerde bu kökten türeyen kelimelerde eğer “iyi amel” kastedilirse çoğunlukla “şâlih” kelimesiyle; “kötü amel” kastedilirse “seyyie” kelimesi ile kullanılmıştır.⁴⁷ Bazı ayetlerde bu kökten türeyen kelimeler, yapılan eylemin iyi veya kötü olduğuna değinilmeden doğrudan “yapmak, davranmak, işlemek” anlamlarında zikredilmiştir.⁴⁸

‘Ş-n-‘a kökü, Kur'ân'da 19 ayette ve 20 yerde geçmektedir.⁴⁹ Bu ayetlerin 14 tanesi Mekki, 5 tanesi de Medeni'dir. Bu kök, Kur'ân'da ilk olarak nüzul tertibine göre 39. sırada bulunan el-A'râf suresinde Firavun'un yaptırdığı binalar, bahçeler vb. şeylerin⁵⁰ anlatıldığı bir bağlamda zikredilmiştir: *وَأَوْرَثْنَا الْقَوْمَ الَّذِينَ كَانُوا يُسْتَضْعَفُونَ مَشَارِقَ الْأَرْضِ وَمَغَارِبَهَا الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا وَتَمَثَّلَ لَكُمْ رِبِّكَ الْحُسْنَى عَلَى بَنِي إِسْرَائِيلَ*.⁵¹ Ayrıca bu kökten türeyen kelimeler “bilinçli eylem”,⁵² “hüner”,⁵³ “sanat”,⁵⁴ “üretim”⁵⁵ ve “yetiştirmek”⁵⁶ manalarında da kullanılmıştır.

B-‘t-l kökü, Kur'ân'da 36 ayette geçmiştir. Bu ayetlerin 22 tanesi Mekki, 14 tanesi de Medeni'dir. Bu kök, Kur'ân'da ilk olarak nüzul tertibine göre 38. sırada bulunan Şâd suresinde göğün, yeryüzünün ve ikisinin arasındakilerin boş yere yaratılmadığına vurgu yapılan bir bağlamda gelmiştir: *وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاءَ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا بَاطِلًا ذَلِكَ ظَنُّ الَّذِينَ كَفَرُوا فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ كَفَرُوا مِنَ النَّارِ*.⁵⁷ B-‘t-l kökü, Kur'ân'da “yalan, yalanlamak ve yalancı”,⁵⁸ “boşa gitmek, sonuçsuz kalmak”,⁵⁹ “şirk”,⁶⁰ ve “zulüm”⁶¹ anlamlarında da kullanılmaktadır.⁶²

⁴⁵ Bu kökün aynı ayet içinde birden fazla geçtiği örnekler için bk. el-Âl-i 'İmrân, 3/30; Mâ'ide, 5/93; el-A'râf, 7/53; Fâtır, 35/37; el-Mu'min, 40/40 vd.

⁴⁶ el-'Aşr, 103/3

⁴⁷ Bu kökün “şâlih” lafzıyla beraber kullanıldığı ayetler için bk. el-Mâ'ide, 5/69; en-Nahl, 16/97; Meryem, 19/60 vd.; “seyyie” lafzıyla beraber kullanıldığı ayetler için bk. el-A'râf, 7/153; el-Şâsâs, 28/84; Mu'min, 40/40 vd.

⁴⁸ Bk. el-Bakara, 2/110; Mâ'ide, 5/105; et-Tevbe, 9/16 vd.

⁴⁹ ‘Ş-n-‘a kökü, Tâhâ suresinin 69. ayetinde iki yerde geçmektedir.

⁵⁰ et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, thk. 'Abdullâh b. 'Abdulmuhsin et-Turkî (Kahire: Dâru Hecr, 2001), X, 407.

⁵¹ el-A'râf, 7/137

⁵² Fâtır, 35/8

⁵³ Tâhâ, 20/69

⁵⁴ en-Neml, 27/88

⁵⁵ Hüd, 11/38

⁵⁶ Tâhâ, 20/39 ve 41

⁵⁷ Şâd, 38/27

⁵⁸ el-'Ankebût, 29/48; el-Mu'min, 40/78; el-Câşiye, 45/27

Ĥ-b-ṭ kökü, Kur’ân’da 16 ayette geçmiştir. Bu ayetlerin 11 tanesi Medenî ve 5 tanesi Mekkî’dir. Bu kökü ilk olarak nüzul tertibine göre 39. sırada bulunan el-A‘râf suresinde ayetleri ve ahirete kavuşmayı yalanlayan kimselerin amellerinin boşa gideceği bir bağlamda kullanılmıştır: *وَالَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَلِقَاءِ الْآخِرَةِ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ هَلْ يُجْزَوْنَ إِلَّا مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ*.⁶³ Diğer yandan bu kökten türeyen kelimelerin tümü fiil formunda gelmiş ve Hûd suresinin 16. ayeti dışında daima ‘a-m-l kökünden türeyen kelimelerle; Hûd suresinin 16. ayetinde ise ş-n-‘a kökünden türeyen mazi bir fiille birlikte kullanılmıştır. Ĥ-b-ṭ kökü, geçtiği 16 ayette de “yapılan amellerin geçersiz olması”⁶⁴ anlamında kullanılmıştır.

Kur’ân’da kullanılan bu dört kök, farklı bağlamlarda anlam çeşitliliği sergilemektedir. ‘A-m-l kökü, genel olarak yapılan iyi veya kötü fiilleri kapsarken ş-n-‘a kökü daha çok beceri ve sanat-sal üretime işaret etmektedir. B-ṭ-l kökü, bir şeyin en başından itibaren hükümsüz olmasına vurgu yaparken ĥ-b-ṭ kökü, bir fiilin geçersiz hale gelmesini ve tamamen sonuçsuz kalmasını ifade etmektedir. Bu bağlamda ‘A-m-l kökü, ş-n-‘a kökünden; b-ṭ-l kökü de ĥ-b-ṭ kökünden daha geneldir. Başka bir ifade ile ş-n-‘a kökü, ‘a-m-l kökünün; ĥ-b-ṭ kökü de b-ṭ-l kökünün kapsamına girmektedir. Bu kelimelerin anlam derinliklerini kavramak, Kur’ân’ın dilsel yapısını daha iyi anlamamıza yardımcı olmakta ve ayetlerin mesajlarını daha iyi yorumlamamıza imkân tanımaktadır.

4. Hûd Suresi 16. Ayetinde Geçen Ş-n-‘a ile ‘A-m-l ve Ĥ-b-ṭ ile B-ṭ-l Köklerinin İncelenmesi

Dilbilimsel açıdan incelendiğinde, “ş-n-‘a” ve “‘a-m-l” köklerinin her ikisi de “yapmak veya icra etmek” anlamına gelse de “ş-n-‘a” kökü daha çok ustalık, beceri ve bilinçli bir üretimi vurgularken “‘a-m-l” kökü, genel olarak iş, faaliyet ve eylemi kapsayan bir anlam alanına sahiptir. Bu bağlamda, “ş-n-‘a” kökünün, bir eylemin öznel niteliği ve kasıtlı olarak gerçekleştirilmesiyle bağlantılı olduğu, “‘a-m-l” kökünün ise daha genel anlamda herhangi bir fiili içeren bir kullanıma sahip olduğu görülmektedir. Benzer şekilde, “ĥ-b-ṭ” ve “b-ṭ-l” kökleri de birbirine yakın anlamlar taşısa da bu iki kök incelendiğinde belirgin bir anlam ayrımına sahip oldukları anlaşılabacaktır. Zira “ĥ-b-ṭ” kökü, yapılan işin sonuçsuz kalmasını ve faydasız olmasını ifade ederken bu kelimenin kökeni, bir hayvanın zehirli ot yemesi sonucu şişerek ölmesi gibi geri dönüşü olmayan bir sürece işaret etmektedir. Buna karşılık, “b-ṭ-l” kökü, bir şeyin en baştan itibaren hükümsüz ve değersiz olduğunu belirtmek için kullanılmaktadır. Bu bağlamda, “ĥ-b-ṭ” kökü amellerin sonradan boşa çıkmasını, “b-ṭ-l” kökü ise yapılan işin en baştan geçersiz olmasını ifade etmektedir.

Hûd Suresi 16. ayetinde geçen “ş-n-‘a”, “‘a-m-l”, “ĥ-b-ṭ” ve “b-ṭ-l” kökleri, Kur’ân’ın semantik yapısı içinde farklı bağlamlara işaret eden kelimeler olarak dikkat çekmektedir. Söz konusu ayet, dünya hayatında gerçekleştirilen amellerin ahiret bağlamında taşıdığı anlamı ele almakta ve bu kelime kökleri, eylemlerin geçerliliği veya geçersizliği yönünden belirleyici bir rol üstlenmektedir.

⁵⁹ el-Bakara, 2/264; Muhammed, 47/33

⁶⁰ el-İsrâ’, 17/81; el-‘Ankebût, 29/52; en-Nahl, 16/72

⁶¹ el-Bakara, 2/188; en-Nisâ’, 4/29

⁶² Mukâtil b. Suleymân, *el-Eşbâh ve’n-Nezâ’ir fi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, thk. Hâtim Şâlih ed-Đâmin (Riyad: Mektebetu’r-Ruşd, 2011), 298-299.

⁶³ el-A‘râf, 7/147

⁶⁴ Bk. Âl-i ‘İmrân, 3/22; el-En‘âm, 6/88; el-Kehf, 18/105; ez-Zümer, 39/65 vd.

İlk dönem Arap dili sözlükleri, Cahiliye ve Muhadram dönemi şiirleri ve erken dönem tefsir kaynakları⁶⁵ tarandığında, bu köklerin kullanım alanları ve bağlamsal farklılıkları daha net ortaya çıkmaktadır. Sahabe ve tabiin müfessirleri, bu kelimelerin anlamlarını açıklarken özellikle amellerin ahirette karşılık bulup bulmaması çerçevesinde değerlendirmeler yapmışlardır. Ayetin metnine geçmeden bir önceki ayeti burada vermek yerinde olacaktır. 15. ayette Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَزَيَّنَّتْهَا نُوفًا لِيَوْمٍ أَعْمَالُهُمْ فِيهَا وَهُمْ فِيهَا لَا يُنْجَسُونَ

“Kim yalnız dünya hayatını ve onun güzelliklerini isterse, biz onlara yaptıklarının karşılığını orada tastamam veririz. Orada onlar hiçbir zarara uğratılmazlar.”

Çalışmamızın ana eksenini oluşturan 16. ayette ise Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

أُولَئِكَ الَّذِينَ لَيْسَ لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ إِلَّا النَّارُ وَحَبِطَ مَا صَنَعُوا فِيهَا وَبَاطِلٌ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ

Tefsir ilminde otorite kabul edilen sahâbî İbn ‘Abbâs (ö. 68/687-88), ayette h-b-t ve ş-n-‘a köklerinin geçtiği kısma “Dünya kazançları elde etmek için yaptıkları ameller heba oldu.” anlamı verirken b-t-l ve ‘a-m-l köklerinin geçtiği kısma ise “dünyada yapıp ettikleri” manası vermiştir.⁶⁶ Söz konusu ayetle ilgili müfessir tabiilerden es-Süddî (ö. 127/745), ayette geçen h-b-t kökü ile b-t-l köküne aralarında herhangi bir mana ayrımı yapmadan aynı anlamı vermiştir. Yine o, ayetteki ş-n-‘a kökü için “iyilik namına yapıp ettikleri” manası vermiştir.⁶⁷ Kur’an’ı baştan sona kadar tefsir eden ilk müfessir olan Mukâtil b. Suleymân (ö. 150/767), bu ayette h-b-t ve ş-n-‘a köklerinin geçtiği kısma “Dünyada yaptıkları ahirette batıl oldu.” anlamı vermiştir. B-t-l ve ‘a-m-l köklerinin geçtiği kısmın ise “Dünya için çalıştıklarından dolayı amelleri kabul edilmedi ve bu ameller onlara fayda vermedi.” manasında kullanıldığını ifade etmiştir.⁶⁸ Müfessir et-Taberî (ö. 310/923), ayette h-b-t ve ş-n-‘a köklerinin geçtiği kısım için “Dünyada yapıp ettikleri geçip gitti.” demiştir. B-t-l ve ‘a-m-l köklerinin geçtiği kısma ise “Bu amelleri Allah’ın rızası dışında yaptıkları için Allah, yaptıklarını iptal etmiş ve yapan kişinin de ecrini boşa çıkarmıştır.” anlamı vermiştir.⁶⁹

İlgili köklerin sözlük anlamları incelenirken ilk olarak ş-n-‘a kökünün, bir işi gerçekleştirme konusunda ‘a-m-l köküne nazaran daha fazla özen ve kaliteye vurgu yaptığından bahsedilmiştir. İkinci olarak h-b-t kökünde bir işin hem sonuçlanmaması hem de geri dönüşünün olmaması anlamının öne çıktığı ancak b-t-l kökünde ise bir şeyin başlangıçtan itibaren hakikat zemininde kendisine yer bulamadığı ve onun bir hükmünün olmadığı manasına vurgu yapıldığı görülmüştü. Bu bağlamda ilgili ayetin şu şekilde anlaşılması kanaatimizce uygun olacaktır:

أُولَئِكَ الَّذِينَ لَيْسَ لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ إِلَّا النَّارُ وَحَبِطَ مَا صَنَعُوا فِيهَا وَبَاطِلٌ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ

“İşte onlar, kendileri için ahirette ateşten başka bir nasipleri olmayan kimselerdir. Dünyada özenerek ürettikleri şeyler geri dönüşü mümkün olmayacak şekilde boşa gitmiştir. Zaten bütün yapmakta oldukları da geçersizdir.”

⁶⁵ et-Taberî’nin (ö. 310/923) Cāmi‘u’l-Beyān adlı tefsiri ağırlıklı olarak bir rivayet tefsiridir. Yer verdiği rivayetlerin isnatlarını ise tam olarak ve titizlikle zikretmektedir. Bu nedenle erken dönem tefsirlerde bu tefsirden sonraki eserlere müracaat edilmemiştir.

⁶⁶ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru’l-Kur’āni’l-‘Azîm*, thk. Es’ad Muhammed et-Tayyib (Riyad: Mektebetu Nezzâr el-Bâz, 1997), 2013.

⁶⁷ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru’l-Kur’āni’l-‘Azîm*, 2012.

⁶⁸ Mukâtil b. Suleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Suleymân*, thk. ‘Abdullâh Maḥmûd Şehâte (Beyrut: Mu’essesetu’t-Târîhi’l-‘Arabî, 2002), II, 275.

⁶⁹ et-Taberî, *Cāmi‘u’l-Beyān*, XII, 353.

Sonuç

Hûd Suresi 16. ayetinde geçen ş-n-‘a, ‘a-m-l, ĥ-b-ţ ve b-ţ-l kökleri üzerinden yapılan analiz, kelimelerin yüzeysel anlamlarının ötesine geçerek etimolojik ve semantik bağlamda nasıl farklı anlamlar taşıdığını göstermiştir. Kur’an’ın bazı kelimeleri birbirine yakın anlamlarla kullanılsa da kelime seçiminde gösterilen hassasiyet, metnin anlam dünyasının katmanlı yapısını gözler önüne sermektedir.

Araştırma sürecinde ş-n-‘a ve ‘a-m-l kökleri arasındaki anlam farklılıkları belirginleşmiştir. Ş-n-‘a kökü, bilinçli ve maharet gerektiren bir eylemi ifade ederken, ‘a-m-l kökü daha genel ve herhangi bir fiili kapsayan bir anlama sahiptir. Bu iki kelimenin Kur’an’daki kullanımına bakıldığında, bağlamlarının dikkatle ele alınması gerektiği ortaya çıkmaktadır. Aynı şekilde, ĥ-b-ţ ve b-ţ-l köklerinin karşılaştırılması da kelimelerin ince anlam ayrımlarını göstermiştir. Ĥ-b-ţ kökü, bir eylemin sonuçsuz kalmasını ve geri dönüşü olmayan bir kayba uğramasını ifade ederken, b-ţ-l kökü en baştan itibaren hükümsüz ve değersiz olanı anlatmaktadır. Bu anlam farklılıkları, Kur’an’ın kelime seçiminde ne kadar titiz olduğunu ve her bir kelimenin özel olarak seçildiğini göstermektedir.

Cahiliye ve Muhadram dönemi şiirlerinin incelenmesi, bu kelime köklerinin tarihsel bağlamda nasıl kullanıldığını anlamak açısından önemli bir kaynak olmuştur. Kur’an’ın Arap toplumunun aşına olduğu kelimeleri, onların zihnindeki anlamlarını dönüştürerek nasıl yeniden yorumladığı görülmektedir. Aynı zamanda erken dönem tefsir eserleri, sahabe ve tabiin neslinin bu kelimelere hangi anlamlar yüklediğini ve onları nasıl anladıklarını ortaya koyarak Kur’ân’ın kelime seçimindeki titizliğini gün yüzüne çıkarmaktadır. Bu bağlamda yapılan dilbilimsel analizler, Kur’an’ın yalnızca sözlük anlamlarıyla ele alınamayacağını, metnin anlamını kavrayabilmek için tarihsel, edebi ve semantik bağlamların dikkate alınması gerektiğini göstermektedir. Böylelikle Kur’an’daki kelimelerin anlam dünyası daha derinlemesine keşfedilebilecektir. Zira anlamları birbirine yakın gibi görünen kelimelerin etimolojik ve semantik analizlerinin yapılması, Kur’an’ın daha iyi anlaşılmasına ve ayetlerdeki anlam inceliklerinin ortaya çıkmasına yardımcı olacaktır. Sonuç olarak bu çalışma, Kur’an’daki dilsel inceliklerin anlaşılmasına ve meallerdeki kelime seçimlerinin daha hassas bir şekilde yapılmasına katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- ‘Abbād, Şāhib b.. *el-Muḥīṭ fī’l-Luġa*. thk. Şeyh Muḥammed Ḥasan. Beyrut: ‘Ālemu’l-Kütüb, 1994.
- Aḥmed, el-Ḥalīl b.. *Kitābu’l- ‘Ayn*. thk. ‘Abdulḥamīd Hindāvī. Beyrut: Dāru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 2003.
- Başal, Abdulhalim- Uludaş, İbrahim. “Kur’ân Bağlamında Dâr Kelimesi”. *Diyanet İlmî Dergi* 58 (2022), 453-478.
- el-Ca’dî, en-Nābiġa. *Şi’rû’n-Nābiġa el-Ca’dî*. thk. Abdülazîz Rebbâh. Dimeşk: Menşûratü’l-Mektebeti’l-İslâmî, 1964.
- el-Cevherî, İsmâ’îl b. Hammād. *eş-Şihâh*. thk. Aḥmed ‘Abdulġafûr ‘Atţār. Beyrut: Dāru’l-‘İlmi li’l-Melâyîn, 1984.
- Çöllüoğlu, M. Sami. “Kur’an’-ı Kerim’de KDY Kökünün Semantik Yapısı ve Türkçe’ye Aktarımı”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 1/4 (2012), 67-97.
- Dureyd, İbn. *Cemheratu’l-Luġa*. thk. Remzi Munîr Be’albekî. Beyrut: Dāru’l-‘İlmi li’l-Melâyîn, 1987.
- el-Ezherî, Muḥammed b. Aḥmed. *Tehzîbu’l-Luġa*. thk. ‘Abdusselâm Muḥammed Hārûn. Kahire: Dāru’l-Kavmiyyeti’l-‘Arabiyye, 1964.
- el-Fîrûzâbâdî. *el-Kāmûsu’l-Muḥīṭ*. thk. Muḥammed Na’îm el-‘Arksûsî. Beyrut: Mü’essesetü’r-Risâle, 2005.
- el-Halebî, es-Semîn. *‘Umdetü’l-ḥuffâz*. thk. Muḥammed Bâsil ‘Uyûnu’s-sûr. Beyrut: Dāru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, 1996.
- el-Herevî, Aḥmed b. Muḥammed. *el-Ġarîbeyn fî’l-Ḳur’ân ve’l-Ḥadîs*. thk. Aḥmed Ferîd el-Mezîdî. Riyâd: Mektebetu Nizâr Muştafâ el-Bâz, 1999.
- İbn Ebî Ḥâtim. *Tefsîru’l-Ḳur’âni’l-‘Azîm*. thk. Es’ad Muḥammed et-Ṭayyib. Riyad: Mektebetu Nezzâr el-Bâz, 1997.
- İbn Fâris. *Mu’cemu Mekâyisi’l-Luġa*. thk. ‘Abdusselâm Muḥammed Hārûn. Dimeşk: Dāru’l-Fikr, 1979.
- İbn Manzûr. *Lisānu’l-‘Arab*. thk. ‘Abdullāh ‘Alî el-Kebîr-Muḥammed Aḥmed Ḥasbullāh-Hâşim Muḥammed eş-Şâzelî. Kahire: Dāru’l-Ma’ârif, ts.
- İbn Sîde. *el-Muḥkem ve’l-Muḥīṭu’l-‘Azam*. thk. ‘Abdulḥamīd Hindāvī. Beyrut: Dāru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 2000.
- el-İşfehânî, er-Râġib. *el-Mufredât fî Ġarîbi’l-Ḳur’ân*. thk. Muḥammed Seyyid Keylânî. Beyrut: Dāru’l-Ma’rife, ts.
- Keskin, Mustafa. “Kur’an’da ‘hkm’ Kökünden Türeyen Kelimelerin Semantik Tahlili”. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (2018), 431-462.
- Kurt, Yavuz. “Kur’ân’da Ümidi İfade Eden Kelimelerin Semantik Tahlili”. *Ordu İlahiyat* 3 (2024), 38-56.
- el-Muştafavî, Ḥasen. *et-Taḥkîk fî Kelimâti’l-Ḳur’âni’l-Kerîm*. Beyrut: Dāru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 2009.
- Suleymân, Muḳâtil b. *Tefsîru Muḳâtil b. Suleymân*. thk. ‘Abdullāh Maḥmûd Şehâte. Beyrut: Mu’essesetu’t-Târîhi’l-‘Arabî, 2002.
- Suleymân, Muḳâtil b. *el-Eşbâh ve’n-Nezâ’ir fî’l-Ḳur’âni’l-Kerîm*. thk. Ḥâtim Şâlih ed-Ḍâmin. Riyad: Mektebetu’r-Ruşd, 2011.
- es-Süveydî, Selâme Abdullah. *Şi’ru Kabîleti Zübyân fî’l-Câhiliyye*. Doha: Matbûātu Câmiati Katar, 1987.
- Şamlıoğlu, Esra Erdoğan. “Kur’an’daki Rab ve İlâh Kavramlarının Etimolojik Kökenleri”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 8/2 (2024), 498-512. <https://doi.org/10.31121/tader.1530813>
- et-Tâî, Hâtim. *Dîvanu şî’ri Hâtim b. Abdullah et-Tâî ve ahbaruhu*. thk. Adil Süleyman Cemal. Kahire: Matbaatu’l-medenî, ts.

- et-Ṭaberī. *Cāmi‘u’l-Beyān*. thk. ‘Abdullāh b. ‘Abdulmuḥsin et-Turkī. Kahire: Dāru Hecr, 2001.
- Tayfūr, İbn Ebī Tāhir. *Belāġātü’n-nisā’*. thk. Ahmed el-Elfī. Kahire: Maba‘atü Medraseti Vālideti ‘Abbās el-Evvel, 1908.
- Tekin, Ahmet. “M-k-n Kavramının Etimolojik Yapısı, Semantik Analizi ve Kur’an’daki Kullanımı”. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (2024), 727-741. <https://doi.org/10.51702/esoguifd.1470699>
- Ubeyd, Ahmed Muhammed. *Şuara Umman fi’l-Cāhiliyye ve Sadru’l-İslām*. Abu Dabi: el-Mecmau’s-sekâfî, 2000.
- Zeyd, Ali Ebu. *Şu‘arāu Taġlib fi’l-Cāhiliyye Aḥbārahum ve Eş‘ārahum*. Kuveyt: el-Mecclisu’l-vatanî li’s-sekâfeti ve’l-fünûn ve’l-edeb, 2000.
- ez-Zebīdī. *Tācu’l-‘Arūs*. thk. Heyet. Kuveyt: Maṭba‘atu Hukūmeti’l-Kuveyt, 1965.
- ez-Zemaḥşerī. *Esāsu’l-Belāġa*. thk. Muḥammed Bāsil ‘Uyūnu’s-Sevd. Beyrut: Dāru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1998.